

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ВАСИЛЬЄВА АНАСТАСІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 82.091(821.111+821.161.1)"18"(043.5)

**ДИСКУРС БЕЗУМСТВА В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ПРОЗІ
20–40-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ**

10.01.05 – порівняльне літературознавство

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Бердянськ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі зарубіжної літератури та теорії літератури Бердянського державного педагогічного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
ЗАРВА Вікторія Анатоліївна,
Бердянський державний педагогічний університет,
завідувач кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
ЛІМБОРСЬКИЙ Ігор Валентинович,
Черкаський державний технологічний університет,
завідувач кафедри прикладної лінгвістики;

кандидат філологічних наук
БУДІЛОВА Олександра Володимирівна,
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
доцент кафедри англійської філології.

Захист відбудеться «28» грудня 2017 року о 9 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 18.092.02 у Бердянському державному педагогічному університеті за адресою: 71112, м. Бердянськ, вул. Шмідта, 4, зала засідань.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Бердянського державного педагогічного університету (71112, м. Бердянськ, вул. Шмідта, 4).

Автореферат розісланий « » листопада 2017 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г. О. Александрова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. З-поміж багатьох методологічних складників порівняльного аналізу чи не найважливішим є зіставна компаративістика, що співвідносить допоміжні художні явища в синхронній площині, установлює їхні контексти. Системне розкриття структурних властивостей зіставлюваних творів дає змогу зараховувати їх до певного літературно-естетичного, історико-літературного типу. У такому контексті набуває актуальності дослідження теми безумства в англійській і російській прозі 20–40-х років XIX століття, що дозволяє прослідкувати, як від епохи до епохи змінювались розуміння цього феномена і, відповідно, його інтерпретація в авторів, що належали до різних літературних напрямів, які аспекти теми безумства викликали найбільший інтерес, які значення активізувалися.

Дискурс безумства є однією з центральних тем у світовій літературі, а також одним із постійних факторів літературного процесу, що актуалізується в епохи «епістемологічного хвилювання» (В. Шмідт), стимулюючи розробку нових літературних форм. Ця обставина разом із неосяжністю феномена безумства уможливорює паралельне співіснування різних, подеколи полярно протилежних його інтерпретацій, обумовлюючи трансісторичний характер цієї теми у світовій літературі.

Інтертекстуальні перегуки та унісонність паралельних художніх відкриттів на філософському, естетичному й художньому рівнях творів Ч. Р. Метьюріна, В. Скотта, Ч. Діккенса, Ш. Бронте, А. Погорельського, О. Пушкіна, М. Гоголя, Ф. Достоевського, приналежність їх до однієї стадії розвитку національних літератур, а відтак історико-літературний контекст і типологічна схожість дозволяють поставити поряд тексти англійських та російських авторів, оскільки вони визначають інтенції української та англійської літератур, їх присутність у європейському контексті, розкривають своєрідні порівняльні основи.

Огляд стану дослідження обраної теми засвідчує, що в аналізованих нами творах дискурс безумства жодного разу не був предметом спеціальної розвідки, проте його частково розглядали у творчості окремих митців. Так, у російській прозі XIX століття тема безумства стала предметом детального аналізу в багатьох монографіях, дисертаціях та численних публікаціях (С. Бочаров, В. Ванслов, М. Джоунс, М. Зими́на, О. Юскевич, Н. Петрунін, А. Селезньова, Н. Степанова, Н. Федосеєнко, М. Хазова). Проте опис типологічної схожості творів письменників із західноєвропейськими літературними і мистецькими явищами наразі відсутній. Чимало наукових розвідок присвячено феномену безумства в англійській літературі (Ф. Бервік, С. Будехін, В. Кірюшкіна, Т. Лазарева, Ч. Маккей, І. Назаров, Т. Теличко, М. Фокалт), але малодослідженою залишається проблема своєрідності художніх пошуків авторів, виокремлення певних тематичних феноменів-парадигм художніх текстів.

Отже, з-поміж значної кількості досліджень, що є свідченням важливості поставленої теми, бракує таких, у яких би комплексно розглядався дискурс безумства в англійській і російській літературах початку ХІХ століття, розкривалася специфіка індивідуально-авторської та національної інтерпретації матеріалу, установлювалися типологічні збіги й відмінності переосмислення цього феномена. Відтак проблема комплексного наукового аналізу особливостей англійського та російського дискурсу безумства окресленого періоду є очевидною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної теми кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури Бердянського державного педагогічного університету «Інтерпретація художнього твору в контексті світової літератури». Тему дослідження затверджено вченою радою Бердянського державного педагогічного університету (протокол № 9 від 1 лютого 2013 року) і Науковою радою з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 2 від 11 червня 2013 року).

Мета роботи полягає в компаративному аналізі дискурсу безумства в англійській і російській прозі 20–40-х років ХІХ століття, його національної специфіки, адаптації в площині романтизму та реалізму.

Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- виділити основні літературні тенденції, що характеризують функційну значущість теми безумства;
- осмислити специфіку виникнення та розвитку теми безумства в англійській і російській літературі початку ХІХ століття;
- дослідити дискурс безумства в аспекті своєрідності художніх методів авторів, звертаючи увагу на форми його реалізації;
- виявити особливості вираження феномена безумства в англійській і російській прозі 20-х років ХІХ століття;
- розглянути своєрідність функціонування теми безумства в літературі 30-х років ХІХ століття;
- схарактеризувати особливості підходу до зображення теми безумства в англійській і російській прозі 40-х років ХІХ століття.

Об'єктом дослідження є прозові твори 20–40-х років ХІХ століття – «Мельмот-блукач» (1820) Ч. Р. Метьюріна, «Талісман» (1825), «Вдова шотландського горця» (1827) В. Скотта, «Двійник, або мої вечори в Малоросії» (1828) А. Погорельського, «Посмертні записки Піквікського клубу» (1837) Ч. Діккенса, «Пікова дама» (1834) О. Пушкіна, «Записки божевільного» (1834) М. Гоголя, «Джен Ейр» (1847) Ш. Бронте, «Двійник» (1846) Ф. Достоєвського.

Предметом дослідження є особливості функціонування дискурсу безумства в прозі англійських та російських письменників 20–40-х років ХІХ століття.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають роботи літературознавчого характеру, у яких осмислено особливості поетики та історію

репрезентації теми безумства в російській та англійській літературах (Ю. Айхенвальд, В. Багно, М. Бахтін, Д. Бекер, Ф. Бервік, Г. Гуковський, О. Клапп, Ю. Лотман, І. Назаров, І. Поспішил, Л. Сапченко, Л. Федер, М. Фуко), праці українських і зарубіжних учених із проблем порівняльного літературознавства (Б. Бакула, Р. Веллек, Р. Гром'як, Д. Дюришин, Р. Етьємбль, В. Жирмунський, М. Ільницький, Е. Касперський, Д. Наливайко та ін.).

Застосовано комплексний підхід, що включає елементи біографічного, культурно-історичного, порівняльно-історичного, типологічного, тематологічного та інтерпретаційного **методів**, який доповнений сучасними набутками теорії психоаналізу.

Наукова новизна дослідження. Новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше на матеріалі англійської та російської прози 20–40-х років XIX століття досліджено дискурс безумства в контексті зарубіжної психіатрії і психології. Виявлено способи й форми художньо-естетичного синтезу клініки та поетики безумства, подано класифікацію душевних хвороб романтичного й реалістичного дискурсів, прийоми та способи їх белетризації. У світлі міждисциплінарного підходу скориговано традиційні інтерпретації мотиву безумства у творчості Ч. Р. Метьюріна, В. Скотта, А. Погорельського, Ч. Дікенса, О. Пушкіна, М. Гоголя, Ш. Бронте, Ф. Достоевського.

Практична цінність дослідження. Порівняльне вивчення творчості англійських та російських авторів початку XIX століття засвідчує перспективність компаративних досліджень, оскільки розширює парадигму осмислення творчості письменників у літературознавстві. Матеріали дисертації можуть бути використані під час викладання у вищих навчальних закладах курсів з порівняльного літературознавства, історії зарубіжної літератури XIX століття, створення підручників та посібників з теорії літератури, у спецкурсах з історії російської та англійської літератур, а також під час написання студентських дипломних і магістерських робіт.

Теоретичне значення отриманих результатів полягає в тому, що їх напрацювання можуть бути використані в наукових дослідженнях, пов'язаних із вивченням дискурсу безумства в англійській та російській літературах, розглядом феномена безумства в аспекті історичної динаміки художніх методів початку XIX століття.

Особистий внесок автора полягає в компаративному дослідженні дискурсу безумства в англійській та російській літературі 20–40-х років XIX століття; опрацюванні значної кількості англомовних джерел, що дозволило значно поглибити відомості про функціонування дискурсу безумства в контексті англійського літературного процесу та з'ясувати національну специфіку його інтерпретації.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження було представлено в доповідях на дванадцятьох конференціях: IV Європейська

конференція з літератури, філології, мовознавства (м. Відень, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми філологічних наук: досвід науковців та освітян Польщі і України» (м. Люблін, Польща, 2017), III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання освіти й науки» (м. Харків, 2015), XVII Міжнародна науково-практична конференція «Досягнення науки та практики» (м. Чернівці, 2015), XIII Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки» (м. Чернівці, 2014), III Міжнародна наукова конференція молодих учених та студентів, присвячена 270-літтю укладання «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (м. Глухів, 2013), XXXVII Міжнародна науково-практична конференція з філософських, філологічних, юридичних, педагогічних, економічних, психологічних, соціологічних і політичних наук «Методологічні та прикладні аспекти в сучасній науці» (м. Горлівка, 2013), XL Міжнародна науково-практична конференція з філософських, філологічних, юридичних, педагогічних, економічних, психологічних, соціологічних та політичних наук «Актуальні наукові питання» (м. Горлівка, 2013), Міжнародна науково-практична конференція «Рівень ефективності та необхідність впливу філологічних наук на розвиток мови та літератури» (м. Львів, 2016), II Міжнародна науково-практична конференція «Перспективи розвитку філологічних наук» (м. Київ, 2016), III Всеукраїнська науково-практична конференція «Наукові дослідження: перспективи інновацій у суспільстві і розвитку технологій» (м. Харків, 2016).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено в 19 публікаціях, 7 із яких опубліковано в наукових фахових виданнях України, 2 – у закордонних періодичних виданнях.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається з 4 розділів, у межах яких відбувається подальша рубрикація на підрозділи, а також вступу, висновків і списку використаних джерел (188 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 201 сторінку, із них 167 – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У «**Вступі**» подано загальну характеристику роботи. З'ясовано стан вивчення проблеми, обґрунтовано її актуальність, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт та предмет дослідження, схарактеризовано теоретичну базу дисертації, розкрито наукову новизну й практичну значущість роботи, подано відомості про апробацію основних дисертаційних положень.

Перший розділ – «**Феномен безумства в контексті історико-культурної ситуації 20–40-х років XIX століття**» присвячений аналізу феномена безумства, який сягає корінням у різні культурно-історичні традиції. Типології образу дурня / безумця, запропоновані О. Клаппом, Ю. Лотманом, демонструють антиномічність цього поняття, що передає дуальну природу людської свідомості, представленої в

опозиції «мудрість – безумство». Дії дурня стереотипні, але він застосовує їх недоречно, нічого нового вигадати не може, тож його вчинки повністю прогнозовані. Безумець відрізняється тим, що, отримуючи додаткову свободу щодо порушення заборон, він може здійснювати вчинки, не дозволені для «нормальної людини». Це надає його діям непередбачуваності. Дискурс безумства, генетично пов'язаний з феноменами античного «божественного безумства», східнохристиянського юродства, фігурами середньовічного блазня та вигнанця, протиставляє себе облудній мудрості домінантної культури.

В епоху європейського Просвітництва з його культом розуму безумство починає співвідноситись не з впливом потойбічних сил, а з ірраціональністю самої будови розуму. Особливою прикметою безумства стає незмінне подвійне співвіднесення з розумом: безумство припускає, з одного боку, наявність розуму як норми, а з іншого – розуму як суб'єкту пізнання. Розпочинається десакралізація безумства, яке трактують як душевну та розумову неповноцінність його носія; багато в чому безумство співвідносять із безглуздям та неосвіченістю.

На початку ХІХ століття безумство потрактовано не як психічне захворювання, а як метафора духовної свободи та мудрості. Така оцінка безумства була пов'язана з утвердженням романтизму в літературі та мистецтві. Романтизм став першим художнім напрямом, у якому проявилось усвідомлення творчої особистості як суб'єкта художньої діяльності, проголошення тріумфу індивідуального смаку та повної свободи творчості. Філософською базою романтизму був ідеалізм, послідовники якого вважали ідею, свідомість, дух первинними, а природу, буття, матерію – вторинними. Відповідно, в осмисленні ідеалістами безумства на перший план виходить переносне, метафоричне значення цього феномена.

У традиції романтизму безумству відведено одне з найважливіших місць за значущістю його функції: воно вперше оформлюється як «концепція знакової поведінки», ядром якої став феномен, чиє семіотичне поле включає ряд символіко-архетипічних, культурологічних, філософських, художніх конотацій, що адресують суб'єкта до поля «культурного вибуху» (Ю. Лотман). Оскільки естетичне є структуруючим елементом дійсності, усі артефакти та об'єкти, оформлені у відповідності до зовнішніх ознак і внутрішньої логіки, закріпленої в культурній свідомості за безумством, констатують собою його естетику.

Одним із найдовершеніших винаходів естетичної концепції романтизму стає принцип «двосвіття» – феномен не стільки культурний, скільки ментальний, умоглядний, навіть метафізичний. У його основі аберована цитата з Євангелія «Царство не від світу цього» – одна із фундаментальних християнських істин про те, що земна юдоль дається людині для страждань, які мають очистити її, тим самим підготувавши до іншого, вищого буття. Натомість романтики не сприймали сьогочасного «приземленого» існування, прагнучи досягнути ідеального виміру, уречевленого не Богом, а мистецтвом. Реальний (повсякденний, рутинний,

філістерський) світ є лише обманом, видимістю буття, в той час як світ уявний (бажаний, омріяний, «поетичний») – це вищий світ, єдиний справжній, у якому розкрито істинну сутність буття. Крім того, поява естетичного феномена двосвіття, який проголошує, що довколишня дійсність перестає бути предметом художнього опису, а митець насамперед зобов'язаний вигадувати, описувати те, чого не існує, свідчить про відмову від мімезису.

Принцип двосвіття відіграв важливу роль і в розвитку теми безумства, реалізуючись у таких антитезах: реальність і сон; земне і вічне життя; світ реально-побутовий і казково-фантастичний; світ фізичний і метафізичний; любов земна і любов небесна; одухотвореність і філістерство; людина і тінь; людина і двійник. Безумство стає багатоаспектним феноменом у контексті російської та англійської культурно-історичних ситуацій першої половини ХІХ століття, що вплинув на вибір художніх прийомів, створення образів героїв, побудову сюжетів, вибір фабул, дискурсивних структур тексту.

У другому розділі **«Дискурс безумства як об'єкт розповіді в англійській та російській прозі 20-х років ХІХ століття»** виявлено типологічні збіги та національні відмінності феномена безумства в російській та англійській прозі 20-х років ХІХ століття, проаналізовано ідейно-тематичну парадигматику романів Ч. Р. Метьюріна, В. Скотта, А. Погорельського.

У підрозділі 2.1. *«Інтерпретація теми безумства в англійській прозі 20-х років ХІХ століття»* визначено актуальність теми безумства для культурної свідомості 1820-х років, проаналізовано способи її поетичного вираження, висвітлено системи мотивів і персонажів.

У підпункті 2.1.1. *«Своєрідність втілення теми безумства в романі «Мельмот-блукач» Ч. Р. Метьюріна в контексті готичної та романтичної традиції»* досліджено поетику та проблематику готичного роману (питання віри та релігії, причини існування зла у світі та визначення наперед людської долі; мотиви фатального збігу, упізнавання, таємничої загибелі та відновлення законних прав спадкоємця, образ готичного героя-злодія, якого супроводжують таємничі явища: передбачення і пророчі сни, інфернальна музика), які поєднані зі структурною основою створення сюжету, що інтерпретується і розвивається в межах романтичної традиції (образ ночі, мотив двійництва, автомата, безумства).

Образ головного героя Мельмота лише формально є варіантом готичного злодія. У творі ця фігура трансформується в образ романтичного героя, який уособлює філософське значення проблеми зла, свободи, жаги до пошуку, самотності, блукання. Володіння даром безсмертя та необхідність блукання світом у пошуках жертви наближують Мельмота до образу «розенкрейцерівського» героя, популярного в літературі англійського романтизму.

Основна драматична напруга в романі Ч. Р. Метьюріна створена завдяки зверненню до двох характерних мотивів англійської прози 20-х років: проблеми безумства, що потрактована в соціально-філософському аспекті як символ

людських вад, а також питання про межу між безумством та нормою, що розкривається через образ будинку для божевільних – прообраз світоустрою та простір прозріння героїв. Акцентування на двоїстості природи людської душі дозволяє передати зовнішній та внутрішній образ безумства як загрозу людині з боку зовнішнього світу або як боротьбу добрих і злих сил у душі героя.

2.1.2. «*Особливості образу безумного лицаря в романі «Талісман» В. Скотта*» присвячений зображенню «безумного» аспекту поведінки європейців у середні віки. Зокрема, шотландський романіст показує, що поведінка лицарів була обумовлена впливом морального кодексу, який проголошував захист християнства і дам, а також васальну вірність як основоположні принципи. Така поведінка часто призводила до вчинків, що суперечили здоровому глузду (лицар Альберік Мортемар, який збожеволів від кохання). Крім того, безумство часто означало різне розуміння, відношення до предмету або явища представниками різних культур (емір Ільдерім звинувачує лицаря Кеннета у безумстві, дізнавшись про його ставлення до кохання і Дам). І зовсім інше, фізіологічне, безумство потрактоване як нестандартна поведінка в межах однієї культури і в традиціях раннього Середньовіччя, як прояв святості, представлено в образі відлюдника-монаха Теодоріка Енгаддійського.

Шукаючи власні форми інтерпретації внутрішнього стану героїв, В. Скотт відштовхується від наукових уявлень про відхилення від норми в психології свого часу. Проте соціально-психологічна репрезентація в романі «Талісман» різних верств середньовічного суспільства створює нову естетичну модель епохи, вилученої із культурної парадигми європейців XVIII століття, що реабілітує стан лицарів, пояснюючи природу їх ідеалів.

У підпункті 2.1.3. «*Специфіка зображення психічного стану людини у творі «Вдова шотландського горця» В. Скотта*» безумство подано не тільки як психічне захворювання, а й як один з найбільш екстремальних прикладів того, що може бути катастрофічно неправильним у впорядкованій і передбачуваній роботі людського розуму – як результат фатальної любові матері до сина.

Створюючи складний та амбівалентний образ удови Елспет, письменник використовує загальний принцип естетичної «провокації». Нехтування героїнею суспільних цінностей, неприйняття нового світу, її нездатність відмовитися від давніх мрій, що спричиняє загибель дитини та власні катування, призводять до душевного потрясіння, розчарування і, як наслідок, безумства. Не будучи психічно хворою у прямому розумінні цього поняття, Елспет відчуває внутрішній надлом, який виявляється ззовні як душевний розлад, спричинений екзистенційним вакуумом, що набуває винятково драматичної тональності. Подібна агресія може розцінюватися як психопатична реакція: зруйнована всередині жінка несе руйнування світові.

Отже, автор упритул підійшов до трансформації жіночої свідомості, розкрив підсвідомі заплутані галюцинації та невизначені ідеї, описав обставини та

душевний стан марення, детально змалював психологічний потік свідомості людини, що страждає на психічний розлад та самоізолюється від суспільства.

У підрозділі 2.2. – «Тема безумства у збірнику *«Двійник, або Мої вечори в Малоросії»* А. Погорельського як метафора душевного потрясіння» – досліджено внутрішню роздвоєність свідомості як результат психологічної реакції автора на переломний момент у суспільному й літературному житті Росії 1820-х років, що своєю чергою втілює епістеміологічну ситуацію філософської невпевненості автора в правильності розуміння ним світу. Внутрішня амбівалентність А. Погорельського виражена в протиставленні та спробі лематизації можливостей раціонального й ірраціонального пізнання світу та є намаганням подолати духовну кризу.

Специфіка інтерпретації теми безумства в збірнику *«Двійник, або Мої вечори в Малоросії»* обумовлена появою твору на «роздоріжжі» між сентименталізмом і романтизмом. Водночас у тексті відчутною є присутність просвітницьких ідей, які, з одного боку, критично переосмислені автором, а з іншого – безпосередньо впливають на авторське розуміння феномена безумства.

У трьох вставних новелах повісті безумство постає як результат нещасливого кохання, що відповідає сентименталістському трактуванню цього поняття. Так, Ізідор (новела *«Ізідор і Анюта»*) втрачає розум від горя, утративши свою кохану Анюту. У *«Пагубних наслідках неприборканої уяви»* безумство Алцеста стає наслідком страшного розчарування: його прекрасна наречена виявляється лялькою-автоматом. Полковник Фан-дер-К (новела *«Подорож у диліжансі»*) божеволіє від мук сумління, вбивши мавпу Туту, яка його виховала. Кожна із новел *«Двійника»* припускає множинність мотивування безумства: наявністю таємничих подій у житті; формою художньої умовності; різкою зміною орієнтирів у суспільстві, що спричинило підвищення інтересу до ірраціональних явищ. Безумство відтак стає своєрідною перепусткою у сферу ірраціонального як однією з можливостей осмислення світу, що співвідноситься з літературною традицією романтизму, актуалізуючи міфологічне та фольклорне розуміння цього феномена.

Закладене в основу тексту протиставлення земного й потойбічного сприяє подвійному трактуванню безумства в оповіданні, яке розуміють як джерело отримання містичного знання і як результат згубного зіткнення з ірраціональним світом: у трьох із чотирьох новел безумство призводить до загибелі героїв, а фактично до переходу у світ мертвих, що відповідає міфологічним уявленням про безумство як смерть. Але якщо у міфології безумство – це метафора смерті, то в А. Погорельського воно пов'язане з реальною смертю.

У третьому розділі – **«Романтичний дискурс безумства в прозі 30-х років XIX століття»** виокремлені певні тематичні феномени-парадигми художніх текстів, зосереджено увагу на специфіці творчого опрацювання феномена безумства у творах Ч. Діккенса, О. Пушкіна, М. Гоголя.

Підрозділ 3.1. *«Безумство як наслідок соціальної нерівності у романі «Посмертні записки Піквікського клубу» Ч. Діккенса»* присвячений новому етапу в рецепції безумства як соціально-філософської проблеми. Розмірковуючи над місцем безумця в суспільстві, автор рукопису (вставна новела «Рукопис божевільного») представляє божевільня як статус із негативною конотацією, що відштовхує й одночасно привертає увагу соціуму. Знаменно, що враження, яке справляє душевнохворий на соціум, порівнюється із владою монарха, утворюючи смислову опозицію «король / безумець». У межах англійської культурної традиції художній образ монарха інтерпретовано як символ абсолютного розуму та порядку, зовнішньої і внутрішньої структури, а безумство – як явище хаосу, що відкидає логіку й традиційну ієрархію. У такому семантичному ракурсі дискурс безумства видається дотичним до дискурсу еліти, оскільки саме ця «ненормальна меншість» – безумні шляхетні герої і творці, нащадки лицарів – і мала б скласти еліту.

Ч. Діккенс звертає увагу на мотиви симуляції, атестації та лікування безумства, згадує різні психіатричні лікарні та їх мешканців, стандарти в поведінці та утриманні душевнохворих, розмірковує над межею між нормою та божевільням. Божевільня, що відповідає зовнішнім вимогам норми, виявляється нормою, якщо душевна хвороба не встановлена або свідомо прихована, а людина визнана частиною норми. Крім того, божевільня (як своєрідна маска) дозволяє носію вийти за межі загальноприйнятих правил та оцінити норму зі сторони. Символічним є те, що душевна хвороба героя прогресує в моменти усвідомлення ним недосконалості соціуму так, ніби сам автор інтерпретує безумство як «симптом» ненормальної організації суспільства.

У підрозділі 3.2. *«Романтичне» безумство в російській літературі 30-х років: специфіка інтерпретації»* основною ознакою феномена безумства стає психічний розлад, що свідчить не стільки про хибність інстинктів самого безумства, скільки про зіпсовану природу людини загалом.

У підпункті 3.2.1. *«Міфологічна структура безумства та злочину в повісті «Пікова дама» О. Пушкіна»* традиційне для літератури романтизму трактування безумства набуває нової форми (безумство як темна, ірраціональна сила, непідвладна поясненням, яка приносить людині нещастя та веде до руйнування психіки). Водночас у цей період з'являються закордонні та російські наукові розвідки, присвячені безумству як серйозному захворюванню психіки: з умоглядної категорії безумство перетворюється на життєву реальність.

Проте химерне переплетення фантастичного та реалістичного планів і подвійне мотивування всіх таємничих подій не сприяють однозначному прочитанню оповідання. О. Пушкін навмисно вдається до розмитості меж між здоровою та хворою психікою в зображенні героя «Пікової дами» Германа, роблячи це майстерно та з урахуванням досягнень психіатрії того часу.

Фатально прогресуюче безумство Германа стає своєрідною карою за три злочини, міфологічні елементи яких нерозривно поєднані в єдине злодіяння. Жадоба до збагачення змушує Германа наблизитись до секрету підземного світу, забороненого для земних людей, відповідно замах на нього і є першим злочином. Прагнення розкрити таємницю трьох карт робить його мимовільним свідком таємниці «хтонічної» природи графині, тобто здійснюється другий злочин. Третій злочин також є мимовільним – Герман ніби заражується безумством графині, ставши причиною її загибелі. Його остаточне безумство є іманентною відплатою таємниці.

Відтак «Пікова дама» О. Пушкіна стає своєрідною реконструкцією фатальної міфологічної логіки злочину та безумства. Останнє завжди є наслідком злочину, оскільки є злочином світового порядку. Тому злочин і безумство онтологічні.

У підпункті 3.2.2. «Травелог душі» у повісті «Записки божевільного» М. Гоголя» тематизація безумства (безумство як психічне захворювання, як основоположний принцип організації соціуму та як світ людських взаємин) пов'язана з розширенням змісту цього поняття. Будучи метафорою, безумство набуває стійкого значення психічного захворювання.

Водночас у повісті М. Гоголя відбувається онтологізація безумства, яке виступає одним із способів людського існування, указуючи на глибинний взаємозв'язок буття світу і буття людини. У «Записках божевільного» розкрито природу переживання особистістю свого світу і самого себе, досліджено момент переходу від нормального способу існування у світі до психічного. Герой Поприщін божеволіє, виявившись нездатним прийняти навколишню реальність, у якій він нічого не вартий. У цьому випадку це втеча від дійсності в безумство, у створений героєм світ, у якому Аксентій Іванович – центральна фігура, яка встановлює власний світоустрій, може розглядатися як своєрідний ескапізм. Уперше божевільний герой стає суб'єктом та починає говорити від власного імені. Він є безумним не в порівнянні з кимось, а сам по собі. Він відмовляється від ролі жертви соціуму і переробляє навколишній світ за власною міркою, досягнувши повноти людської екзистенції, перетворюється із безмовного об'єкта спостереження в спостерігача. Утім безумство Поприщина дорівнює смерті, оскільки стає одним із видів вигнання, витіснення за межі життя. Для суспільства безумець перестає існувати як повноправний член, тобто фактично помирає.

Отже, осмислення феномена безумства в контексті романтичної традиції та реалістичної проблематики за своєю суттю онтологічно суперечливе: у ньому поєднано буття (створення безумцем власної моделі світу) і небуття (соціальна смерть безумця). Автор пропонує принципово нову інтерпретацію безумства як симптому ненормальної організації суспільства і як психічного захворювання, що дозволяє трактувати «Записки божевільного» як перехідний текст, для якого

характерна «мерехтлива поетика»: гра традиційними, старими змістами у творі поєднується з прогностичним схоплюванням, угадуванням нових смислів.

У четвертому розділі – **«Дискурс безумства: екзистенціальний аспект проблематики безумства в 40-х роках XIX століття»** – схарактеризовано твори Ш. Бронте і Ф. Достоевського, які перебувають у складній системі зв'язків із романтичною та реалістичною традиціями.

У підрозділі 4.1. *«Безумство як апологія піроманії у романі «Джен Ейр» Ш. Бронте»* образ безумної дружини містера Рочестера, приреченої на фатальну загибель, вражає своєю подвійністю. Наразі потворна істота, що викликає жах та огиду, лякаючи усіх, у минулому висока, велична Берта, перша красуня екзотичного Спаніштауна. «Нещасна жінка» є невиліковно хворою: вона божевільна з родини божевільних, яка страждає піроманією.

Уперше Берта Мейсон з'являється на сцені для того, щоб підпалити кімнату, де спить її чоловік, а в фіналі роману гине під час пожежі, яку сама ж влаштувала. Знак її появи – запалена свічка, клубки диму, язички полум'я та диявольський здавлений сміх – є природою хвороби піромана. Амбівалентна природа полум'я, яке одночасно обіцяє пещення і тортури, передає сутність Бога і глибину пекельних мук, певним чином накладається на образ Берти Мейсон, що з'єднує романтичний і реалістичний тексти роману.

У підрозділі 4.2. *«Безумство як гносеологічна проблема в повісті «Двійник» Ф. Достоевського»* специфіка інтерпретації теми безумства полягає у її принциповій багатоаспектності. Безумство героя Голядкіна може розглядатися у філософському аспекті як ознака непізнаваності людини і світу в цілому, у соціальному аспекті – як засноване на нівелюванні особистості заміщення одного об'єкту іншим, в етичному аспекті – як результат морального падіння героя, у міфопоетичному аспекті – як переміщення персонажу з реального світу в світ потойбічний, у медичному аспекті – як розлад психіки. Крім того, герой є важливим метафізичним типом людини – типом двійника, який пов'язаний з архетипом антигероя.

Виступаючи проти стереотипних спрощень розуміння сутності та сенсу життя, Ф. Достоевський пропонує нове, у порівнянні з попередниками, трактування безумства як гносеологічної проблеми, пов'язаної з розумінням світу як абсурдного та ірраціонального за своєю сутністю. У художньому просторі письменника безумство світу і безумство окремої людини взаємообумовлені і пізнаються лише у сукупності.

У **«Висновках»** узагальнені результати дослідження.

Засадничі принципи зіставних спостережень, як показали чотири розділи представленої роботи, вибудованої на основі дискурсу безумства в англійській і російській прозі 20–40-х років XIX століття, розкривають глибинні аналогії та відмінності, розширюючи та поглиблюючи пізнання національних літератур у системі світової. Порівняльний аналіз творів російських і англійських митців

засвідчив характерну близькість творчих філософсько-естетичних систем (провідної, онтологічної домінанти набуває екзистенціальний аспект, філософія гносеологізму та ескапістська тематика), інтерес до зображення проміжних ситуацій як реакції на швидкоплинні історичні та соціально-суспільні зміни, закладені в перехідній добі першої половини ХІХ століття, а також суперечність бінарних опозицій добра і зла, реального та ідеального, з майже відсутньою традиційною антитезою, що характеризує метафізичне зло як іманентно властиву буттю форму існування абсурду.

Англійські та російські письменники робили випереджувальні стосовно науки відкриття в розумінні феномена безумства як захворювання психіки: від метафоричного розуміння безумства як одного із способів пізнання світу у В. Скотта та А. Погорельського і проблематизації безумства у Ч. Р. Метьюріна та О. Пушкіна через спробу розуміння безумства в соціальному та біологічному аспектах у Ч. Діккенса до осмислення клінічних симптомів хвороби у М. Гоголя, Ф. Достоевського, Ш. Бронте.

Для літератури 20–30-х років ХІХ століття притаманною є смислова багатозначність безумства та амбівалентне наповнення цього поняття у складі різних опозицій, що характеризують етапи романтизму. У ранньому романтизмі з опозицією «раціональне / ірраціональне» пов'язане метафоричне розуміння безумства як відсутності розуму в результаті зіткнення з ірраціональним, недоступним розумінню. Так, у романі Ч. Р. Метьюріна «Мельмот-блукач» безумство виступає деструкуючим суспільство фактором, що вносить у нього дисонанс. Безумство в романі «Талісман» В. Скотта потрактоване як різне розуміння та ставлення до предмета або явища представниками різних культур. Автор відтворює безумство фізіологічного плану як нестандартну поведінку в межах однієї культури. У романі «Вдова шотландського горця» безумство зображено як наслідок душевного потрясіння та митарства душі. У повісті А. Погорельського представлено безумство не тільки як психічне захворювання, але і як відсутність норми в розвитку світу та в житті людини.

У зрілому романтизмі акцент зроблено на метафоричному розумінні безумства, що починає розглядатися вже в межах опозиції «реальне / ідеальне» і потрактоване як вища форма пізнання. Безумство стає нормою, а протиставлене геніальному безумцеві суспільство представляється ненормальним. Для Ч. Діккенса безумство розуміється як явище хаосу, що відкидає логіку та традиційну ієрархію. М. Гоголь розглядає безумство як своєрідний ескапізм, коли людина виявляється нездатною прийняти навколишню реальність, у якій вона нічого не варта.

У межах пізнього романтизму безумство осмислено у складі опозиції «реальне / інфернальне» як приналежність інфернального. Однак за рахунок поєднання сторін цієї опозиції реальність набуває рис інфернального світу, безумного за своєю сутністю (соціальне безумство як метафора), а безумство

героя, протиставленого суспільству, набуває евристичного характеру, хоч і розглядане як психічне захворювання. Безумство в повісті О. Пушкіна є онтологічною реконструкцією фатальної міфологічної логіки злочину.

У дискурсі безумства 40-х років відбувається перетворення метафоричної високої хвороби романтиків, що служила знаком винятковості, інакшості героя на патографію психічного розладу, який досліджено в клінічному аспекті: як роздвоєння психіки у «Двійнику» Ф. Достоевського або піроманії у «Джен Ейр» Ш. Бронте.

Запропоноване порівняльне дослідження дискурсу безумства вводить твори англійських та російських авторів 20–40-х років XIX століття в контекст світової романістики, допускає їх осмислення на рівні категорій і структур світового літературного процесу зі своїми особливостями і власним голосом.

Основні результати дослідження викладені в публікаціях:

1. Васильєва А. Н. Интерпретация темы безумия в русской и английской прозе 1820–1830-х годов / А. Н. Васильєва // Новітня філологія. – 2014. – № 47. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – С. 81–90.
2. Васильєва А. Н. Тема безумия в литературе России первой половины XIX века / А. Н. Васильєва // Новітня філологія. – 2014. – № 49. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – С. 66–75.
3. Васильєва А. М. Гоголівський дискурс у творчості Лу Синя (на матеріалі «Записок божевільного» М. В. Гоголя та «Записок божевільного» Лу Синя) / А. М. Васильєва // Новітня філологія. – 2015. – № 50. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – С. 54–66.
4. Васильєва А. М. Интерпретация теми безумства у творах М. В. Гоголя та Анхеля де Куатьє / А. М. Васильєва // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Філологічні науки : [зб. наук. ст.] / [гол. ред. В. А. Зарва]. – Бердянськ : ФО-П Ткачук О. В., 2015. – Вип. VI. – С. 270–280.
5. Васильєва А. М. Стигматизація героїв як безумних в російській та англійській прозі першої половини XIX століття / А. М. Васильєва // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Філологічні науки : [зб. наук. ст.] / [гол. ред. В. А. Зарва]. – Бердянськ : ФО-П Ткачук О. В., 2015. – Вип. VII. – С. 73–81.
6. Васильєва А. М. Интерпретация теми безумства у творі «Пікова дама» О. С. Пушкіна та «Записки божевільного» М. В. Гоголя / А. М. Васильєва // Література та культура Полісся : [збірник] / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Вип. 80 : Філологічні науки. – № 5 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – С. 104–125.
7. Васильєва А. М. Тема безумства в поезиці російського романтизму / А. М. Васильєва // Новітня філологія. – 2016. – № 51. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – С. 56–69.

8. Васильєва А. М. Безумство в драмі «Бертрам» Ч. Р. Метьюріна та творі «Удова шотландського горця» В. Скотта / А. М. Васильєва // *Contemporary issues in philological science: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine: zbiór raportów naukowych*. – Lublin : Lublin Science and Technology Park S. A., 2017. – Cz. 4.– С. 144–147.
9. Vasilieva A. Diskurs of madness in the literature of Russia and Great Britain of the 20th of XIX century / A. Vasilieva // *The Fourth European Conference on Languages, Literature and Linguistics. Proceedings of the Conference (November 25, 2014)*. – Vienna : «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 2014. – P. 55 – 70.

Додаткові публікації:

10. Васильєва А. М. Безумство та література / А. М. Васильєва // *Методологические и прикладные аспекты в современной науке : материалы XXXVI Международной научно-практической конференции по философским, филологическим, юридическим, педагогическим, экономическим, психологическим, социологическим и политическим наукам : [сб. материалов]*. – Горловка : ФЛП Пантюх Ю. Ф., 2013. – С. 8–16.
11. Васильєва А. М. Безумство як захист особистості у творах Ф. М. Достоевського та Ш. Бронте / А. М. Васильєва // *Актуальные научные вопросы : материалы XL Международной научно-практической конференции по философским, филологическим, юридическим, педагогическим, экономическим, психологическим, социологическим и политическим наукам : [сб. материалов]*. – Горловка : ФЛП Пантюх Ю. Ф., 2013. – С. 71 – 79.
12. Vasilieva A. Madness as a Multi-valued Phenomenon / A. Vasilieva // *Глухівські наукові читання – 2013 : зб. матер. III Міжнар. наук. конф. молодих вчених та студентів, присв. 270-літтю укладання «Прав за якими судиться малоросійський народ» (15–17 листопада 2013 р., Глухів) / [гол. ред. О. І. Курок]. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – С. 167–169.*
13. Васильєва А. М. Безумство як соціально-культурний конструкт у творах А. Погорельського та Ч. Р. Метьюріна / А. М. Васильєва // *Проблеми та перспективи розвитку науки : зб. матер. XIII Міжнародної науково-практичної конференції (28–29 червня 2014 р.) / [редкол. : Р. С. Іванюк, М. І. Тарасенко, І. І. Григоренко та ін.]. – Чернівці : БЕФ, 2014. – Т II. – С. 26–28.*
14. Vasilieva A. Uncontrolled Passion in Ch. Dickens' «The Pickwick Papers» and Ch. Bronte's «Jane Eyre» / A. Vasilieva // *Актуальні питання освіти і науки : зб. наук. ст., матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (10–11 листопада 2015 р.) / Національна академія Національної гвардії України. – Харків : ХОГОКЗ, 2015. – С. 21–25.*

15. Vasilieva A. The theme of madness in English Prose of the first half of XIX century / A. Vasilieva // Досягнення науки та практики : матеріали XVII міжнар. наук.-практ. конф. (24–25 січня 2015 р.) – Т. 1. – Київ : Науково-видавничий центр «Лабораторія думки», 2015. – С. 22–26.
16. Васильєва А. М. Екзистенціальна концепція ескапізму у творах «Двійник» Ф. М. Достоєвського та «Записки божевільного» М. Гоголя / А. М. Васильєва // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : [зб. наук. праць] / редкол. С. В. Ківалов, А. Ф. Крижановський та ін. – Одеса : Фенікс, 2016. – Вип. 25. – С. 110–117.
17. Васильєва А. М. Я-екзистенція «маленької людини» в прозі М. Гоголя та Ф. Достоєвського / А. М. Васильєва // Рівень ефективності та необхідності впливу філологічних наук на розвиток мови та літератури : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (13–14 травня 2016 р., м. Львів). – Львів : ГО Наукова філологічна організація «ЛОГОС», 2016. – С. 7–11.
18. Васильєва А. М. Дискурс безумства в російській та англійській прозі 20–40-х років XIX століття / А. М. Васильєва // Перспективи розвитку філологічних наук : матеріали II Міжнар. науково-практ. конференції (13–14 травня 2016 р., м. Київ). – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 88–92.
19. Васильєва А. М. Інтерпретація теми безумства у творі «Записки божевільного» М. Гоголя і «Посмертні записки Піквікського клубу» («Рукопис божевільного») Чарльза Діккенса / А. М. Васильєва // Наукові дослідження: перспективи інновацій у суспільстві і розвитку технологій : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції (16 – 17 травня 2016 р., м. Харків). – Харків : НП «ЦНТ», 2016. – С. 8–18.

АНОТАЦІЯ

Васильєва А. М. Дискурс безумства в англійській та російській прозі 20-40-х років XIX століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство. – Бердянський державний педагогічний університет Міністерства освіти і науки України. – Бердянськ, 2017.

Уперше в українському літературознавстві здійснено компаративне дослідження дискурсу безумства в аспекті своєрідності художніх методів авторів, звернено увагу на форми його реалізації. Виявлено способи та форми художньо-естетичного синтезу клініки й поетики безумства, подано класифікацію душевних хвороб романтичного та реалістичного дискурсів, прийоми і способи їх белетризації. З'ясовано, що на інтерпретації мотиву безумства у творчості Ч. Р. Метьюріна, В. Скотта, А. Погорельського, Ч. Діккенса, О. Пушкіна, М. Гоголя, Ш. Бронте, Ф. Достоєвського вплинули біографічні, літературні, наукові, медичні фактори, а також особисті переживання авторів та страх перед

безумством, який вони «намагалися подолати» в прозі. Виокремлено певні тематичні феномени-парадигми художніх текстів.

Ключові слова: дискурс, безумство, інтерпретація, феномен, парадигма.

АННОТАЦІЯ

Васильєва А. Н. Дискурс безумия в английской и российской прозе 20-40-х годов XIX столетия. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.05 – сравнительное литературоведение. – Бердянский государственный педагогический университет Министерства образования и науки Украины. – Бердянск, 2017.

Впервые в украинском литературоведении осуществлено компаративное исследование дискурса безумия в аспекте своеобразия авторских художественных методов. Определены способы и формы художественно-эстетического синтеза клиники и поэтики безумия, подана классификация душевных болезней романтического и реалистического дискурсов, приемы и способы их беллетризации. Выяснено, что на интерпретацию мотива безумства в творчестве Ч. Р. Метьюрина, В. Скотта, А. Погорельського, Ч. Диккенса, А. Пушкина, Н. Гоголя, Ш. Бронте, Ф. Достоевского повлияли биографические, литературные, научные, медицинские факторы, а также собственные переживания авторов и страх перед безумием, который они «пытались преодолеть» в прозе. Выделены определенные тематические феномены-парадигмы текстов.

Ключевые слова: дискурс, безумие, интерпретация, феномен, парадигма.

SUMMARY

Vasilieva A. Diskurs of madness in the literature of Great Britain and Russia of the 20-40-th of XIX century. – Manuscript.

Thesis submitted for a Candidate Degree in Philology, speciality 10.01.05 – Comparative Literature. – Ministry of Education and Science of Ukraine. – Berdansk, 2017.

Given thesis presents the first in domestic literary criticism comparative research of the discourse of madness in the aspect of the originality of author's artistic methods. Approaches and forms of artistic and aesthetic synthesis of the clinic and poetics of madness are defined, the classification of mental illnesses of romantic and realistic discourses, methods and methods of their fiction are given.

The methods and forms of artistic and aesthetic synthesis of the clinic and the poetics of madness are revealed, the classification of mental illnesses of romantic and realistic discourses, methods and ways of their bellération are presented. It was proven that the interpretation of the motive of insanity in the works of Ch. Maturin, W. Scott, A. Pogorelsky, Ch. Dickens, O. Pushkin, M. Gogol, Ch. Bronte, F. Dostoevsky was

influenced by biographical, literary, scientific, medical factors, authors' own experiences and fear of madness, which they "tried to overcome" in prose. Some thematic phenomena-paradigms of artistic texts are singled out.

It was found out that semantic ambiguity of madness and different filling of this concept in the composition of different opposition, that characterize the stages of romanticism, it is typical for literature of the 20 – 30'th of the XIX century. In early romanticism the metaphorical understanding of madness as a lack of reason in the result of collision with an irrational, inaccessible understanding is connected with the opposition «rational / irrational». In mature romanticism the emphasis is made on the metaphorical sense of madness, which is already considered within the opposition «real / ideal» and interpreted as the supreme form of knowledge. In the framework of late romanticism insanity is interpreted in the opposition of «real / infernal» as an infernal affiliation. Due to the combination of the parties of this opposition, reality acquires the features of the infernal world, insane in its essence (social insanity is a metaphor), and the insanity of the hero opposed to society acquires a heuristic character, although it is regarded as mental illness.

In the discourse of insanity of the 1940'th, the transformation of the metaphorical high-illness of romantics, which served as a sign of exclusiveness, the hero's otherness, into the pathology of mental illness, which is being studied in its clinical, social, and philosophical aspects, takes place. Literature enriches its own content, making a significant step in the evolution of psychology, the principles of the artistic image of man, its existence in the world and interaction with others, creating the basis on which in the second half of this period there are great psychological novels.

It has been proven that the authors made the leading science of discovery in the understanding of the phenomenon of madness as a disease of the psyche: from the metaphorical understanding of madness as one of the ways of knowing the world by W. Scott and A. Pogorelsky and the problem of madness by Ch. Maturin and O. Pushkin, through an attempt to understand insanity in social and biological aspects by Ch. Dickens to understanding the clinical symptoms of illness by M. Gogol, F. Dostoyevsky, Ch. Bronte.

Thus, the proposed study introduces works of English and Russian authors into the context of world romantics, allowing them to comprehend at the level of categories and structures of the world literary process with its own peculiarities and its own voice.

Key words: discourse, madness, interpretation, phenomenon, paradigm.

Підписано до друку 12.10.2017. Формат 60x90/16
Папір друкарський. Друк – оперативний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. № 158/1

ООО «Издательский дом Мелитопольской городской типографии»
72312, г. Мелитополь, ул. К. Маркса, 21.
Тел.: (0619) 44-01-43, тел./факс: (06192) 6-74-43
Св. ДК № 1509 от 26.09.2003 г.